

ESTERHÁZY PÉTER: HARMONIA CAELESTIS

BOJTÁR ENDRE

Esterházy Péter: *Harmonia caelestis*. Budapest, Magvető, 2000. 712 oldal

Ebben a rovatban mindig a lap egyik szerkesztője mondja el véleményét, melyet kollégái marginális jegyzetekkel kísérnek.

1. De hát volt „előtt”? E regény kezdete előtt talán nem a regény volt. Nem úgy kel-
lene mondanunk: kezdetben volt a regény?
Természetesen nem az a regény vagy ez a re-
gény, hanem „a” regény. „A” magyar világ-
regény. És ez a mi eredendő regényünk, az
abszolút magyar regény – Szó, Ige, Logosz –
íme most „leszállt az égből” és testté lett. És
valóban: mintha lenne valami megváltásfé-
le ebben az inkarnációban. A magyar iroda-
lom megváltására, azaz világirodalomná vá-
lására gondolok. A megváltó regény? Hát
igen... Tudom, hogy ezek mértéktelen sza-
vak, de az ujjongás szavai nemigen lehet-
nek mértéktartóak, és őszintén szólva, én
keveselltem a mértéktelen szavakat, amelyek a regény megjelenése óta elhangoztak róla... Nem a díjakról vagy a születésnap-
ünnepségről, hanem a mű irodalmi ünnepségről beszélek. Úgy érzem, csak mértéktelen szavakkal fejezhető ki az a szabadító öröm, amelyet Ester-
házy regényének mértéktelenségében – semmihez hozzá nem mérhetőségében, minden magyar irodalmi mértékan túllépésében – az olvasó
átélhet, ha maga sem mértéktartó. Nem a fej, hanem a szív, a szövegrágástól elfakult olvasói szív szavai ezek, a hálás olvasói szív, amely
megpezdül attól az örömtől, amivel Esterházy regénye megajándékozta. Persze, Esterházyt mindig öröm volt olvasni, de ez most más
öröm: húsvéti öröm. Ezt is megértük hát: feltámadott a magyar irodalom. **SzÁ**

2 Ez egy borzasztóan magyar fró, talán a legmagyarabb (döntse el, hogy most dicséretet kapott-e, ha úgyis olyan jól tud magyarni). Ma-
gyarságáról az országgyűlésben is volt szó, bár más előjellel. Továbbá s egyúttal: a nyelv lovagja, a nyelv szerelmese, ura és szolgája. S itt a
nyelv szó nem egyszerűen irodalmi stílust jelent, mint frókra vonatkoztatva általában, hanem egy kicsivel többet: mindent. Mert ezen fró
49,2 A/5-ös fven nyelvben kívánja megörökíteni ugyanitt élő nemzetét. Valószínűleg ő maga is nemzet, mert ő is ugyanott látszik élni.
Igyekszik minden nyelvi jelenséget megörökíteni (nemsokára egy-két szükséges, de elégséges példa is jön), általános országimádattól és
magyarnyelv-rajongástól vezérelve beéri a teljességgel (értsd: erősen törekszik rá), totális futballt játszik. A nyelvi determinizmus szélsősé-
ges képviselője: egyrészt szélsőségesen nem elméleti, másrészt nem áll meg „a nyelv határozza meg a gondolkodást” tételnél, hanem to-
váblép, és a maga visszafogott, közvetett módján azt állítja: mindent a nyelv (nyelvi megformáltság, manifestáció) határoz meg. A
nyelvmaníás embernek a szövegben fölléptetett tárgyaknál, jellemeknél, cselekvénynél fontosabbak a nyelvi jelenségek: nem csupán a
nemzet, minden a (magyar) nyelvben él. **BA**

3. Nicsak, két „kezd” egy mondatban? Mintha a szerzőnél olvastam volna hasonlót („a karjánál kezdve rothadni kezdett” (561.) Kéretik
az ellenőrzőt kihozni. Váradiné s. k. Félénken jegyzem meg továbbá, hogy a „schlechter” (318.) nem umlauttal frándó és a „butler” (406,
579.) nem hosszú „t”-vel. Talán küldje be édesapámat. Vagy legalább „kéne beszélni a nyelvvel” (317.). No és ez a nek-nak: „ez bizonyult
a családi vagyoni elkótyavetyélésének egyik leghatékonyabb módjának” (598.)? *Nützt nicht, aber schadet* (német az eredetiben), mert rö-
gön feltűnik a pazar szövegekörnyezetben. **KJM**

Akár szerénytelen személyességgel, akár tárgyyszerű lefrással, minden-
képpen a regény kezdete előttről kell kezdenem.^{1, 2, 3}

Egyrészt attól a „brutális” (és a szerző által 60 évenként – ízléstele-
nül – a szememre lobbantott) kritikai hallgatástól, amely a szabadsá-
gától végtelenül szeretetreméltó 1979-es *Termelési regényt* követte, s
amelyet ez az újabb, az előzőnek folytatásaként olvasandó, szabadságá-
val mellbevágó könyv most végre megtört („A szimfóniák 2. tételéhez
meg kell öregedni, mondotta az ifjú Haydn” – 11.): a (hallgatólagos)
főúri „(Haydn,) remekmű rendel!”-nek fogamatja lett, amelyet most
végre, íme, ki lehet tálalni. Másrészt az anya halálára írt 1985-ös *A
szív segédigéi* utolsó (a szöveget lezáró „Vége.” felirat) utáni mondatá-
tól: „Mindezt majd megírom pontosabban is.”

Az apa halálára most elkészült a „mindez”, vagyis a „minden vagy
semmi, melynek szótárakban halál a neve”, a „tisztá Amerika,
harmonia caelestis” (335.), amely a történelmi (grófi és hercegi) Ester-
házy-nemzetség kimúlásának tágasabb keretébe helyezve egyúttal
visszamenőleg pontosítja-megváltoztatja az anya, illetve a följegyzéseit
készítő fiú, E. történetét is, ily módon vonva fénybe a több mint húsz-
éves írói pálya legértékesebb vonulatát. („Kabátja alatt a festőpalettá-
val visszament a múzeumba, visszaosont, hogy az ott függő képeit kija-

vítsa, de legalábbis javításokat eszközöljön rajtuk.” – 9.) A *Harmonia caelestis* utolsó mondata a semmiről, a világtalanná, világ nélkülivé vált szavakról visszavezet a *Termelési regény* első ikermondatához („Nem találunk szavakat. Szavakat vezet világtalan.”) Az apa szellemével viaskodó „tragiko-komiko” nemzetség-, illetve családregegyet ért. (Ez magyarázza Esterházy Péter egy nem régi – *Magyar Hírlap*, 2001. január 20. – első pillantásra talán érthetetlen nyilatkozatát: „Ki vagyok űzve a saját terepemről, amennyiben a család terepnek is nevezhető. Ennek ezzel a könyvvel bizonyos értelemben vége van. (...) Írásaim nagyon összenőttek a nevemmel. Most olyan helyzetbe kerültem, hogy erre a névre már nem számíthatok.”)⁴

Az egyedi írói nevet a cím tágitja nemzetség-névvé: a *Harmonia caelestis*⁵ Esterházy Péter attól az 55 vallásos énekből álló, 17. század végéről származó zeneműtől vette kölcsön, amelyet egészen a legutóbbi időig Esterházy Pál hercegnek tulajdonítottak.

A regényben természetesen ez a tény is szerepel – mi nem szerepel ebben a regényben, „a magyar élet (újabb) enciklopédiájában”? –, mégpedig a zenemű lemezfelvételéhez készült ismertető szerzőjétől, Sas Ágnes-től átvéve. Általában is: ahogy halad az idő, a sokasodó olvasók a regény egyre több mondatában, bekezdésében, oldalában ismerik fel a legkülönfélébb magyar és külföldi írók idézőjel nélkül kölcsönvett vendég-szövegeit.⁶ Esterházy ezt a régtől alkalmazott kedves műfogását – amelynek révén egyrészt az egyébként is irgalmatlanul jelentésgazdag textus tovább dúsul, mert a felismert idézet⁷ óhatatlanul magával hoz valamit az eredetiből, másrészt az olvasó (nem támaszkodhatván az író egyetlen, mégoly közvetlenül megfogalmazott kijelentésére sem, hisz mindegyikről kiderülhet, hogy pusztán idézet⁸ és kénytelen maga megtalálni vagy meg nem találni a jelentéseket⁹ –, szó-

4. Mindez persze alkotás-lélektanilag nemcsak hogy elhithető és elfogadható, hanem: szép is. Ám az olvasatba már nemigen játsszik bele; hiszen – pl. az én számomra – az eddigi Esterházy-művek közül a legtöbb egyáltalán nem családregegye-jellegű, s magához az Esterházy névhez is csak szerzői jogi értelemben kapcsolódik. **MI**

5. Azért a cím ennél többet érdemel: hiszen hivalkodóan utal arra a (lehetséges? jelenvaló? egyszer volt?) mennyei harmóniára, amely e könyvben egyik szinten sem jön létre (sem tematikailag, sem a szerzői intenciók körében, sem a megformálás intenzív és ironikus töredékességében); ha igazi nagy mű született is, melynek szintetikus és betetőző volta kétségbevonhatatlanul képviseli is magát, a *harmónia* távol marad e regény világtól s e regénytől mint világtól, akár a klasszikus művek „csendes nagyságának s nemes egyszerűségének” jegyében, akár a mennyei ígért biztonságának jegyében keresnők is, a cím ígértetének és csábításának megfelelően, őt... **MI**

6. Ez az Esterházy-szövegek kapcsán mindig előkerülő „vendég-szöveg”-dolog körülbelül olyan, mintha valaki azt mondaná, hogy egyre több szavában ismerik föl a magyar értelmző szótár szavait. Ahogy a szavak a beszédben, az irodalmi beszédben is, nem a szótárból kerülnek elő, úgy a különféle idézetek, utalások, félmondatok, fordulatok stb. sem a magyar irodalom vagy a világkultúra tárházából, hanem az eleven személyes emlékezetből, amelynek egyetlen saját szava sincsen. Aki a magáét mondja és a maga

módján mondja, az sem a sajátját mondja, és amit mond vagy ír, nem az övé. Ha az övé lenne, ha megoszthatatlan maradna, a francnak lenne kedve elolvasni. De a nyelv nem benned vagy bennem van, hanem közöttünk van, tehát mindig rajtunk túl is egyben. A szépirodalmi szöveg titka éppen abban a módban rejlik, ahogy beszélünk, hogy a megoszthatatlan megoszthatóvá, a „megmenthetetlenül személyes” megmenthetővé és közössé válik, minden, ami saját volt közös lesz. A mindennapi élet kiszólásai, szófordulatai – a családnelv, az utcanyelv, a réteg- és szakmai nyelvek, a mozgalmi és hivatalos nyelv stb. –, a mindenféle irodalmi és nem irodalmi szövegek egy-egy mondata vagy félmondata pontosan úgy merül fel és aktualizálódik a szövegben mint bármely szó, amelynek a személyes emlékezetben utánozhatatlan íze-búze, sava-borsa, bája és ereje, végső soron felidéző ereje van. **SzÁ**

7. De hát végső soron van más egy szövegben mint felismert idézet? Hiszen egyetlen saját szavunk sincsen, és egyetlen önmagában létező, kontextus nélküli szó sem hangozhat el vagy írható le. A szöveg jelentésgazdagsága végső soron attól függ, hogy minden szó magától értetődő módokon, a természetes nyelvhasználat általában reflektálatlan (ritkábban egész sajátos módokon és beszédműfajokban reflektált) elevenségével, a nyelv legsajátabb életként elevenedik-e meg előttünk avagy szürkén, gépiesen, az imitáció és színészkedés, s nem az élet benyomását keltve. De ilyen benyomást szépirodalmi szövegekben pusztán szavak is kelthetnek, nemcsak felismerhető idézetek. Ebben az értelemben állítom, hogy Esterházyról, aki számomra a mai magyar nyelv legnagyobb életművésze, az idézetek státusa vagy nyelvi létrangja ugyanaz mint bármely szóé, s ahogyan a beszéd, az írás – tehát a szövegalkotás folyamatában – a szavakat nem a szótárból bogárazza elő a beszélő vagy az író, hanem az életből, mármint emlékezetéből, ahogyan azok benne magában, tudatában, idegeiben, gesztusaiban, reflexeiben élnek, úgy a vendég-szövegek, idézetek is a nyelv életéből, művek életéből, szerzők fülünkben élő hanghordozásából stb. stb. valók, nem pedig holt szövegtárból. Ennélfogva természetesen az olvasótól sem intellektuális erőfeszítést, kulturális tudást, bogarászást, összehasonlítást, ráismerést vár a szöveg, hanem ráhangolódást és ráhangyatkozást a nyelvre, az intonációra, a képekre, készenlélet a gyönyörködésre és álmélkodásra, meglepetésre és megrendülésre. Úgyis mindenki saját szellemi műveltsége artikulációs fokának megfelelően olvas. De műveltségéből éppoly kevéssé van értelme olvasni, mint írni. És a legnagyobb műveknek minden műveltségi fokon lehetséges élvező és értő olvasásuk. (Az olvasás műveltségi fokát magától értetődőnek véve, persze. Tudom, hogy nem az, de nem veszem tudomásul.) **SzÁ**

8. Magamra ismerek. De nem zavar, míg édesapám és édesfiam viszonyáról olvasok. Sőt, ez így, ilyen sokértelműen szép. Őszinte. Szellemes. És bátor. Földhöz vág, szó mi szó (terra, cotta: ha-ha). Azon kapom magam, hogy sárgán irigykedem. Miért nem magyarosított nagyapám legalább Károlyira? Fogadatlan phokátor, ezúton kéhem ki a Káholyiak állandó fumigálását az Esteházy-hokonság által. Be szeretném, ha az én nemzetségemnek sem állítanának emlékművet. Ilyen nagy szeretettel, 712 oldalon. Csak a távolságot (ami köztünk nő), azt tudnám feledni. Eddig a könyvig feledni tudtam (a távolságot). És akkor, hopp, mit olvasok? „Benne is maradt a kezünkben az ezüst súlya” – írja a szerző az 544. oldalon. Bevallom, én ezt már néhány száz oldallal korábban is gyanítani kezdtem. Az „akkor inkább nádor” (311.), a „nyugodt nem-törődés” (488.), az „ezek jönnek-mennek, mi maradunk” (saját értelmezés a 447. környékéről) büszkesége valahogy összecsengett. S ha édesapám deklarációját látván a naiv olvasó azt hinné, mégse maradnának, kérem, vegye komolyan a szerző alábbi tételét: „egy arisztokrata család nem pusztul ki egy szálig” (577.) Lesz minimum egy előkelő túlélő, ki megszüntetve megőriz. *Tres bien*. De hová tűnt a „földet vissza nem veszek!” kevély öniróniája? **KJM**

9. Olvasó vagyok, mit érdekel engem az idézet maga? Mint olvasó, soha nem éreztem, hogy Esterházy-szövegekben bizonytalan talajon járnék, kénytelen lennék jelentéseket megfejteni, idézetek lelőhelye után kutakodni. Őszintén szólva még azt sem éreztem, hogy szövegben vagyok és nem a nyelv eleven és érzéki forgatagában. Röviden: örömteli és nem kénytelenségekkel teli, találó és nem kereső-kutako-

dó jellegű volt saját olvasói szövegben-nyelvben időzése. Más dolog persze, ha valaki kritikusként, hermeneutaként vagy nyelvészként időz a szövegben. Nem helytelenítem ezt az időzést, csak abban az esetben, ha alapja nem az olvasói szövegöröm, hanem a szöveg olvasói élvezetére való organikus és szakmai felsohósággal palástolt-igazoltsági képtelenség. Igen-igen, az olvasási impotencia! Magyarán: fatőkűség. Az olvasás – akár naiv, akár reflektált – mindenképpen élő viszony a műhöz, és a mű ezért jött létre, nem azért, hogy „megfejtse” és „magyarázzák”, noha a megfejtés és magyarázat sem okvetlenül olvasási- és örömlenyes. Viszont sajnálatosan gyakran impotens. Ezt nevezi, ha jól emlékszem, Wilhelm Reich „orgiasztikus impotenciának”: vagyis az örömről, az élvezetre való képtelenségnek, amely az aktusra való fizikai képességet nem zárja ki. Attól, hogy valaki képes olvasni (megérteni és értelmezni) szépirodalmi szöveget, még nem biztos, hogy képes élvezni is, átadni magát a szöveg örömeinek. SzÁ

10. Mint olvasó örömmel jelenthetem, hogy „gondolta a fene”! SzÁ

11. Esterháznál minden nyelv: nyelv a történelem, nyelv a család, én, te, ő, szerző és olvasó, nyelv – vagyis ihlet, konstrukció, beszéd-mód, szólam, nézőszög, intonáció. Persze, erre azt lehetne mondani, hogy ki az, akinél ez másképpen van? Ha nyelvfilozófiai szemszögből nézzük a dolgot, nem kétséges a felelet: senki és semmi. De nem mindegy, hogy konkrétan – például egy személyben, egy műben, egy egész diszkurzusban – minek képzelet, gondolja, mutatja magát a nyelv, milyen játékot játszik magával és a nyelvhasználókkal. Mondjuk a „valóság” és „nyelv”, a „kimondhatatlan” és a „kimondható”, a referens és a referáló stb. játékát. Esterháznál a nyelv felszabadítása azt jelenti, hogy a nyelv nem tesz úgy, mintha valami nyelven-túlra vonatkozna. Maga a nyelven-túli is nyelvi és a rá való vonatkozás is az. Minden túlnyúlás a nyelven nyelvi túlnyúlás. Minden egyéb esetben a túlnyúlás egyszerűen nem létezik: közölhetetlen, tehát semmi, mindjárt a legfőbb semmin – a halálán kezdve a sort. Amennyiben a halál valóban túlmegy a nyelven, annyiban semmi, amennyiben túlnyúlását elbeszéljük, elpanaszoljuk, értekezünk róla, tiltakozunk ellene, tagadjuk stb. – a halál létezik: a nyelvhez tartozik, mint minden létező. Kétségtelen, hogy a nyelvnek ez a megélésmodja, a világban mint nyelvben időzés a késő modernitás irodalmi nyelvének, epikus és lírai nyelveknek felel meg. Esterházy regényében ez az irodalmi nyelv talán azért olyan páratlan erejű, mert nemhogy nem ejti kétségbe, hanem mámoros örömmel (szinte már a rajongó ember vallási eufóriájával) tölti el, hogy a „valóság”, „Isten”, „történelem”, „személyiség” stb. nyelvi konstrukciók, hogy a világ – nyelv. Nem „csak” nyelv, hanem mindenekelőtt nyelv. Hát mi kell még ennél több az emberi lét, a világ spirituális megalapozottságának belátásához és hitéhez? Épp ezért a létnek ez a nyíltan, vidáman (és nem súlyos teherként) vállalt és átélte „nyelvisége”, nála nem a saját szerzői nyelv (az epikus világ) széteséséhez és ironikus relativizálódásához vezet, hanem ellenkezőleg: a leghagyományosabb értelemben vett kozmosz – a teljes emberi-történelmi világ – felépítéséhez. Páratlan, hogy az, ami a modern irodalomban általában szenvedőlegesen jelenik meg a nyelvi megformálásban (a „Referens halála”, „Isten”, a „valóság” stb. elvesztése), itt abszolút igenlőleg, az építés megtalált anyagaként és módjaként. Ha a virtuóz formaművész legmagasabb fokán is, Esterházy ugyanazokat a formaelemekket használja, és lényegében a nyelv ugyanazon tapasztalata és ennek a tapasztalatnak a tudatosítása alapján, mint ironikus kortársai többsége. De az általános trenddel épp ellentétes értelemben: mindannak a megmentésére vagy újraépítésére (feltámasztására vagy életben tartására), ami a nyelvi fordulattal – a közkeletű hit szerint – semmivé foszlott, darabjaira hullott, fantomizálódott, relativizálódott, összekuszálódott. Számára ez a nyelvi fordulat – a nyelv „önmagába fordulása” – nem katasztrófa, hanem úgyszólván maga az üdvözülés. Míg a „realista beszédmód” (amelyben a nyelv megfelel valami objektív létezőnek) egyenesen kizárta az abszolútumot, a „mítosz halála” mítoszt teremtve meg, addig ennek a „megfelelési” viszonyoknak, ennek a „realizmusnak” az összeomlása éppenhogy újra lehetővé teszi az abszolútum felvételét a nyelvbe, a mítosznak megfelelő beszédmódot. Csakhogy ez az abszolút mítosz – és ezt az ironikus beszédmód önmagában is jelzi – most már persze nem a közösségben, hanem a személyes nyelvi létben tárhatja fel ama Nagy Egész titokzatos rendjének működését. Nem a személyi individuális, hanem közösségi mítoszról van szó, nem irodalmi fikcióról, hanem egy közös létélmény nyelvi artikulálásáról. A mítosz: név, hogy Alekszej Loszev bízást klasszikusnak is tekinthető meghatározását idézzem. Innen nézve a *Harmonia Caelestis* az Esterházy név elbeszélése. Nem a szerző nevéé, hanem a név szerzőé, aki pedig az a szellem – a nyelv szelleme – aki mindent szerez – szerzőt, művet és olvasót. Így lehet, hogy a Esterházy-név, a személy és a család neve, a történelem neve, az ország neve, Európa neve – a világ nevének elbeszélésévé válik: kozmikus névvé, ha úgy tetszik. A regény címe: *Harmonia Caelestis*. De a regény neve: Esterházy. A történet hőse és mitikus színtere pedig – talán műfaja is – „édesapám”. Az édes apaföld. A fiú emlékeztet édes apaföldjére. Ez a név veszi fel, süríti magába vagy inkább fejti ki magából a mi történetünket és ebből a mitikusan mindent magába foglaló névből bomlik ki aztán kényeszerűen, ennen farkába harapva (ahány „számozott mondat” – annyi harapás) a történetet, a mi történetünk vagy a „mi” története – a magyar „mi”-é, az Európa-„mi”-é, az ember-„mi”-é. A „mi” is mitológiai lény, képzeleti mű. A „mi” a világ mint lény, amelyben, amelyből, amelyért élünk. Ez lenne talán a történelem – a kozmikus-realista (sic?) történetészövés ironikus megújított rendje és módja szerint. SzÁ

12. Hadd idézzem ide, kifordításként, egy mai, nagyon fiatal, kiváló szerző még meg sem jelent regényének egyik paradox vezérgondolatát: „Szörnyű úgy hinni valakinek, hogy tudjuk, hazudik.” MI

13. Édesanyám?! De hisz az is csak „édesapám” egyik neve! Vigyázat! Nem édesapáé, hanem „édesapámé”! Az édesapa mint név ugyanis csak úgy válhat mítosszá, kozmikus névvé, aki mondja, elbeszéli, meséli, megszövi önmagát, teremti szerzőt és olvasót, hogy mintegy „megszállja” az „én”-t: így lesz minden mondat meséje (ez az „édesapám” ugyanis nem egyéb, mint a jellegzetes mesei kezdések egyetlen birtokszemélyragos névszóba tömörítése: pl. „volt nekem egy édesapám, hát egyszer, hogyan, hogyan nem, gondolt egy nagyot és...” stb.) szóval, így lesz minden mondat meséje egyidejűleg személyes, intim, kollektív, kozmikus. Végső soron éppen e tükörré váló névalakon keresztül vonatkoztatódik az első könyv mitikusan gomolygó KOZMIKUS VILÁGÁRA a második könyv realista stilizációjú PROFÁN

nevétől elszakítandó – „édesapám (legidősebb) fia” (*made in Szabó Magda: Régimódi történet*). „Édesapám”, akiről a legváltozatosabban képtelen-szórakoztató történeteket olvashatjuk, gyűjtőnév, amely sokszor még csak nem is személyeket jelöl: hol veréb (275.), hol két benzinkút-rabló (98.), hol a 171., a 19. és a 20. század embere így általában (119.), hol „a minden rége” (196.), aki halála után – s ez az első könyv befejezése – először semmivé foszlik („Bazmeg, semmije nem volt. Akkor meg miről van szó. Inkább ne is beszéljünk róla.”), majd a Nyilas csillagkép alakjában Zeusz egére jut („mutatkozni fog újra és újra” – 235.), ahol – a *Hrabal* könyvében szaxofonozó Ūristenre utalva – „akár egy kiegyenesített szaxofon (...) a fejét is meghajtja, nehogy beverje a menny boltozatába.” (342.). „Édesapámak” többnyire magyarak, de az egyikük fehérorosz (139.), a másikuk Fülöp-szigeti vallási fanatikus (123.) stb. stb., s a végén megtudjuk, hogy „édesapám” „tekintet, nézés” (330.), (a *Termelési regény* „grammatikai tere”), amelytől a világ dolgai létezésüket nyerik. Vagyis az alcímben szereplő Esterházy család(regény): minden.¹⁴ Ahogy regényíró fia ki is mondja: „Noha a valóságból teremtette, mégis regényként kéne ezt olvasni, és se többet, se kevesebbet nem követelni tőle, mint amennyit egy regény tud adni (mindent).” (331.) Esterházy e zseniális találmánnyal, amelynek révén megint egyszer beindul, működni kezd a posztmodern frói gépezet („az utalások, ollózások, ezek földértése, s ez az egész hóbelevanc mint műfaj”), indokoltá, elfogadhatóvá teszi a posztmodern világnézetet is, a radikális ismeretelméleti és ontológiai kételyt, a bizonytalanságot, az egyensúlyvesztés érzékelését, azt, hogy a világ középpont – Esterházy-nál eddig is mindig: apa – nélkül maradt. Az első könyv sokszor olyan, mint számos műfaj (történelmi regény, családregény, mese, történeti értekezés, anekdota, szentencia stb. stb.) Örkény-egypercesekből álló összetéveszthetetlenül esterházyos paródiaja. Előszörre ezért is csak lassan, „kortyonként” olvasható¹⁵ – aki azonban szakít magának időt, azt ez a játékos ötletekben, humorban kimeríthetetlenül gazdag, nyelv-erőművészetben verhetetlen¹⁶ előre-hátra sétáltató szöveg „busás jutalomban” részesíti: a „minden”-be – noha az fró előző műveiből vagy történeti forrásokból ismert Esterházyak vannak többségben – természetesen beletartozik az olvasó is a maga könyvtárával és lelkével (mindnyájan valamiféle édesapám fiai, jobb esetben lányai lennénk), aki átgondolhatja saját beszéd- és élethelyzetét, s aki jó esetben úgy járhat, mint a *Termelési regény* egyik szereplője: „nem is az, hogy nem értettem, Pepe, hanem hogy magamat nem értettem.” (Van olvasó, aki – a szöveggel való bíbelődésen túl – szereti az ilyesmit. „Csak az olvasasa...”) Az első részben egyetlen olyan hely van, ahol Esterházy – egy szögletes zárójel segítségével mintegy kilépve a szövegből, az irodalom komolytalanságából – feladja az „édesapám fia” harmadik személyű mindentudó és időtlen elbeszélői szerepét, s a „valóságos” fró első személyre vált át: „[délután három óra húsz perckor tartottam itt, édesapám se előre nem bír nézni, se hátra, hátr-a, éppen leírtam ezt az »a« betűt, amikor telefonhoz hívtak, hogy meghalt az édesapám, ma, május ötödikén, háromnegyed háromkor; mi következik ebből? Talán csupán annyi, hogy ha valaki sok-sok éven át napjában többször is leírja azt a szót, hogy édesapám, akkor mindenféle csodás és rémes dolgok történnek vele; ez itt idegen test, de fűtyölök rá; letettem a kagylót, (...), visszaültem, folytattam a mondatot].” (329.) Hogy apja halálának valóságosságát és ugyanakkor – a regénybe kerülés révén – irodal-

lusnak is csak ritkán, amiért sok esetben hálás lehetek), hanem s főleg amiatt, hogy elképesztően jó stílusza, rendkívül igényes, tudatos és szellemes nyelvhasználó. Amit leír, az stílusosan úgy van jól és nem másképp, punctum. Létezik az, hogy valóban azt hiszi: nyelvész urak jobban tudják? És hogy ezen az alapon előírhatják másoknak, hogyan írjanak, beszéljenek? Hogy ennek a földrengéseknek is kezelhetetlenebb, megjósolhatatlanabb jelenségnek, a nyelvnek parancsolhatnak? Vagy csak játssza itt nekem az értetlent? BA

TÖRTÉNELMI és egyben CSALÁDI VI-LÁGA, hogy korrespondenciájuk feltárja annak a rendnek a rendíthetlenségét, amelyet a regény címe „harmonia caelestis”-nek nevez, s amely – mint abszolút mítosz – áthatja a regény minden sorát. Az „édesapám” NÉVALAK tehát nem arra utal, hogy az édesapa az „enyém” vagy „nálam van”, hanem éppen megfordítva: arra, hogy én vagyok az övé, én vagyok őnála, vagy őbenne, én vagyok az ő neve és énbenem az ő neve mesél. Az „édesapám” tehát nem a hős neve, hanem a NÉV mint HŐS. Bár talán a név szellemének ez az ironikus szabádon engedése (a történelem palackjából?), csak felszínre hozza az általános szabályt vagy törvényszerűséget, hogy az epikus világgalkotás mindig egy név elbeszélése a hős pedig mindenekelőtt névalak. SZÁ

14. Az „édesapám” játéka valóban zseniálisan megtévesztő: hiszen a minden teljessége úgy jön benne s általa létre, hogy a folyamat során minden egyes teljesen elveszti egyéni karakterét, s (szinte) a hegeli sémát követve) átsap ellentétébe, s tulajdonképpen semmivé válik. Hiszen ha „édesapám”, az európai kultúra e szép és félelmetes tabuszava a világ és a történelem valamennyi (vagy legalábbis beláthatatlanul sok) jelenségével azonosítható lesz, akkor, ijesztő módon, épp „apai” jellege fog feloldódni, s a felsorolást indukáló egyszerre fenyes és blaszfém előfeltevés a felsorolás végére előfeltevésből újra kérdéssé válik. Másrészt a minden kategóriája természetesen csak metaforikus túlzásként fogadható el: hiszen az kézenfekvő, hogy egy regénybe valóban minden egyszerűen nem fér el, s ezért (mint ahogy a szerző nyilatkozataiban számtalanszor el is mondta) radikálisan szelektálni is kell. Akkor viszont a szelektálás szempontjainak vizsgálatától nem lehet eltekinteni... (*Da capo al fine*) MI

15. Két korty között azért tanácsos levegőt venni. Horkolást mellőzzük. Ám ha a második könyv után, mely falatja magát, ismét felkeressük az első, színpompás élményekkel gazdagon térünk haza. Finom trükk, mely iteratív olvasásra nevel. Ha az elején bírjuk szüflával ... KJM

16. Lehetséges, hogy ezen erőművész nincs tisztában saját nyelvbéli hatalmával? Nem a hatalom súlyával, azt a vak is látja, ezen fró pedig nem vak. Hanem a jellegével. A minap például azt kérdezte egy hetilapban egy másik hetilap nyelvész publicistájától: „szabad-e”, „helyes-e” ezt és ezt a szót így és így használni. Ámulatba is ejtett a kérdéssel. Hát nem tudja, tűnődtem magamban, hogy a szavakat úgy szabad, úgy helyes használni, ahogy ő használja? Nem csak amiatt, mert ő is anyanyelvi beszélő, mint a többi anyanyelvi beszélő, és nem csak amiatt, mert „fróink mintát adnak a köznyelvnek” (frászt, fróim a legkritikább esetben adnak mintát a köznyelvnek, még az irodalmi stí-

17. Megint a távolságról. Én sem hordok sapkát és kesztyűt, egyazon évben születünk, s rövid ideig labdát is rúgtunk együtt. Kedvelem szemtelen humorát, csavaros eszét, s a mértéket, melyet tart. Nem vagyok méregetős fajta. Sosem hittem, hogy egyszer a szerzőt fogom éppen. És éppen ebben. Ízlése először karcolt meg. A mennyei harmóniában ugyanis családtagjai folytatólagosan szalonzsídóznak, sőt, ő meg alig rezdül: „sehol egy taxi, mondta az ajtóban leverten, mindenütt csak zsidók” (328.), „hangos, fontoskodó tevév-vesés” (406.), „érzelmes halálfélelem” (408.), „megrendültség és pojácaság” (409.), „belehalálnak, ha egyszer csöndben volnának okosok” (413.) stb. A recenzens alanti lábjegyzete igen takarékos összegzés erről a satöbbiről. A szerintem legfontosabbat, a Nuszbaum-történetet sajnos nem említi (574–577.), melyet mesélve a szerző majdhogynem blazírtan konstatálja, hogy a soá után sem találhat egymásra magyar úr (aki a pokolban is) és (nemes gesztusában is viszolyogtató) magyar zsidó. Nincs egy gyékény. Tévedés ne essék, nem állítom (csak merem remélni), hogy van, és azt sem, hogy az unoka itt nagypapjával azonosul. Csak azt érzem, hogy az unoka hallgat illetve kitér (vö. jobban járnék, ha Nuszbaum volna az isten). Mert van, amikor nem tér ki: „vagy ahogy annak idején egyikőnk – fájdalom – fogalmazta: ez az egész zsidó vircsaft” (368.). Meg olyan is van, amikor édesapámat Auschwitzba delegálja, édesanyámmal meg Dávid-csillagot varrat. Am – fájdalom – ilyeneket is mond: „úgy néz ki édesapám, mint egy talaját vesztett, kéjvágó rabbi a kikeresztelkedés előtt” (307.), „a neve olyan volt, mint a sárga csillag (csak nem annyira veszélyes)” (326.), és vidáman ír arról is, hogy szobáját, melyet egy gázóra bűdösített be, családja egyszerűen gázkamrának nevezte. Édesfiam, ez nekem TÓLED egy lehetne nyit *zu viel*. Még a szép irodalomban is. KJM

miasságát hangsúlyozza, az író pár lappal később, az első könyv vége felé megismétli a jelenetet, mindössze annyit változtatva rajta, hogy most gyerekei nézőpontjából, többes szám első személyben mondatja el, s megfajeli valamiféle „eszmei mondanivalóval”, amely talán az irodalom (elenyésző) lehetőségeiről szólna a valósággal, az igazsággal, a halállal szemben: „Zárójel, abban a pillanatban, mikor bekopogtunk édesapánkhoz, mikor (...) beléptünk szobájába, hogy jelentsük neki édesapja, nagypapánk telefonon kapott halálhírére, akkor ő épp azt a mondatot írta, hogy édesapám se előre nem bírt nézni, se hátra. (...) S már-már kellenetlenül lehamolt volna, (...) de azután ránézett az arcunkra, látta, hogy baj van vagy lesz, vagyis van, de persze azt, ami volt vagy lesz, vagyis van, azt elképzelni se tudta, zárójel bezárva.” (341.)

A második rész alcímében (*Egy Esterházy család vallomása*) a határozatlan névelő jelzi, hogy most a „minden” mozaikhalmozásból összerakott konkrét ábra következik. Legfontosabb jelenetei a rövid távú személyes-családi emlékezetnek megfelelően a 20. században játszódnak: az 1919-es kommun és a család ötvenes évekbeli palócföldi kitelepítése alatt, majd 1956-ban és az azt követő „konszolidáció” idején. Szereplői az Esterházy család tagjai, kezdve a múlt századi dédapával, folytatva a nagypapával, Esterházy Móriccával, Magyarország egykori miniszterelnökével, s befejezve a főhős édesapával, Esterházy Mátyással, akinek a szocializmus tette tönkre az életét, s aki fordítóként végezte: írógépből „jönnek és jönnek a szavak, pötyögnek a fehér papírra, egyik a másik után, szavak, melyekhez neki semmi, de semmi köze sincs, nem is volt, nem is lesz.” (712.) Ez a regény utolsó mondata (amely rímelve „édesapámat” a mennybolt csillagai közé helyező első könyv utolsó mondataira), mintegy az apa – nem halála, mert arról csak az első részben esik szó, hanem inkább a semmi végtelenjébe állítása – vagy a *Hrabal* könyve szaxofonozó Úristenével való azonosítása: „Úgy látom őt most már örökké, hogy ül az íróasztala mögött és gépel. Zúg át a világmindenségen az írógép kattogása (a *Hrabal* könyvében: „szaxofonszó”), (...) ez apám életének (a *Hrabal* könyvében: „a regény”) utolsó, zengő szava, ez az iszonyatos, iszonyatosan elrontott, közönséges, ijesztő, rossz, engesztelő hang, ez a tehetetlenség, egyszerűség és teljesség.” 695.)

Az írói tulajdonnév és a családnév azonossága, valamint az első személyben folyó elbeszélés miatt a (naiv) olvasó vélhetné: az édesapa egyszerű élettrajzi regénye vagy egy szinte hagyományos történelmi regény, amelynek hitelességét a dédapa, illetve a nagypapa autentikus följegyzéseiből készített és idézőjelbe tett betétek is fokoznák (370., 372–374., 386–390., 391–392., 402–418.). Valójában az idézőjel inkább valami nemkívánatos kötöttséggel, egyirányúsággal terheli meg a szöveget, ami miatt megszaporodnak a didaktikus szentenciának olvasható, történelmi aranyköpéssé túlszpilázott mondatok. Ahogy az Esterházyak szeretik mondani: „sok”. Igaz, e naplófeljegyzés-féleségek között szép számmal akadnak olyanok, mint például a nagypapa 1919-es vallomása a maga büszkén vállalt „elvi” antiszemitizmusáról,¹⁷ amelyek néhány sorral később önmagukat leplezik le („Manapság átfogó pogromokról beszélni vagy azt csak sejtetni is, egyszerűen hazugság. A 20. században vagyunk!” – 408.)*

* Esterházy jelzi, hogy osztályának ez a bornírtága (az ifjabb nemzedék számára már érthetetlenül) jóval a soá után, még a hatvanas években is tovább élt – mégha esetleg félig-meddig a tudatalattiba szorulva-szorítva is: „– Micsoda egy aljas zsidó! – sziszegte anyám (...). Őcsém (...) rezzenéstelenül ment mellette, már magasabb volt anyámnál. Aki megrázta a fejét, mintha csak most vette volna észre, mit mond. – Nincs nekem a zsidókkal semmi bajom. Csak a szemtelen és tisztességtelen emberekkel van bajom, akik közt föltűnően sok a zsidó.” (598.) Az anya illetéknéppen történő jellemzése illik a regény máraisan realista stílusába – az utolsó két mondat idézet (a nem ezért: antiszemitizmusáért szeretett) Márai naplójából. Az erre adható válasz számomra klasszikus megfogalmazása Karinthy Frigyes egyik naplójegyzete, (ahol az alany bármely kollektív névvel – például, történelmi sorrendben: Esterházyak, kommunisták – behelyettesíthető): „A zsidók csálnak – üldözzük a zsidókat! Ostobák! Üldözzétek a csalást – ha igazatok van, annál rosszabb a zsidókra!” A regényben ez a Karin-

Esterházy, hogy a „realistán” naiv olvasattal szemben rámutasson: ő nem azonos az elbeszélővel, Esterházy Móric az „Esterházy Móric” nevű szereplővel stb., a második könyv mintegy mottójául odatesz egy Máraitól kölcsönzött – és kivételesen idézőjeles – figyelmeztetést: „E regényes életrajz szereplői költött alakok (...), a valóságban nem élnek és nem is éltek soha.” Persze, hasztalan.¹⁸ Márainál ugyanis ez a mondat az *Egy polgár vallomásai* címnegyedének második oldalán, tehát a regény szövegén kívüli, a *copyright* feltüntetésével egyenértékű jogi formulaként szerepel – nyilván a személyiségi jogok miatt indítható esetleges perek kivédésére. Avval, hogy egy regény kellős közepére, egy regény mondatává tette, Esterházy irodalmias kétértelműséggel ruházta fel: ha akarom, elhiszem, hogy a „Mati” nevű szereplő megfelel a valóságos Esterházy Mátyásnak, ha akarom, nem – hisz lehet, hogy a Márai-idézet sem igaz, hisz az is csak egy regény egy mondata. (S ily módon Esterházy pusztán erre hivatkozva nem úszhatja meg az esetleges pereket.) Ahogy Roman Jakobson (évtizedekkel megelőzve a *Mi a szerző?* és *A szerző halála* utáni szócséplést) pompásan megfogalmazta: „ha a színész leveti álarcát, feltűnik alatta a smink.” Az irodalom mondataiért csak az irodalom szavatol. Mint ahogy minden jó író – és minden jó olvasó –, Esterházy is tudta ezt, már a *Termelési regényben* is: „A világnak meg kell felelnie a róla szóló leírásoknak (...). De akkor meg ott vagyok megint a leírásnál.” Hát a világ, a valóság? Az hol marad? Az író részéről bizony sehol, mert ő már azt, a maga valóságát maga mögött hagyta, belerakta a műbe („a valóságból teremtette” – 331.), amelynek hitelesítésére csupán az olvasónak a műhöz képest mindig töredékesebb és tűnékenyebb – mert rendszerint rögzítetlen – valósága áll a rendelkezésre. Például: hány testvére van (volt) az (Esterházy Péter nevű) frónak és azok milyen neműek (voltak)? A *Termelési regény* alapján három fiú. A *szív segédigéiben* a három öcs váratlanul egy húg- és egy öcsre változik. A *Harmonia caelestis* látszólag elegyes, valójában következetes képet mutat: az első könyvben, ahol több különböző Esterházy-család szerepel és egyébként is minden megeshet, hol húg-öcs van (271., 332.), hol négy fiú (66., 123., 137., 220.), míg a máraisan realista második részben, az egy konkrét Esterházy családban mindenütt húg (396., 533., 596., 678., 688.). (Hogy nem az író figyelmetlenségéről van szó, igazolja, hogy itt az egyetlen „négygyermekes” kivétel az első rész egy szöveghelyének szó szerinti megismétlése – 328., 445.) Ez a húg, egy ikerpár egyik tagja kiskorában meghalt (648., 650.), ami által elesik még annak lehetősége is, hogy a *szív segédigéi* felnőtt húgával azonosítsuk. Vagyis: az frónak annyi és olyan testvére van (és amíg könyveit olvassák, lesz), ahányra munkáihoz szüksége volt, függetlenül a valóságos Esterházy Péter családi viszonyaitól.

thy-féle érvelés, illetve annak – a soá előtt még érvényesnek is tűnhető – „elvi” antiszemita cáfolata is szerepel. Naplóféleségében a nagypapa azt mondja: „Van vélekedés, mely szerint nem is volna szabad zsidókról mint olyanokról beszélni, hacsak a zsidók maguk ezt nem kívánják. Mert volna ilyen meg olyan (mint olyan), s ha igen, azt kellenék mondanom, ilyen, ha meg olyan, akkor azt, hogy olyan. Már én ezt bizony kétség alá vonom. Ilyen alapzaton azt sem mondhatnám: olasz és porosz. (...) mégis nem érdemes-e vajon, nem ésszerű-e olaszról és poroszlól beszélni, mégpedig úgy, éppen azon klisék nyomán, melyek mégiscsak leírják azt az alapvető differenciát, ami Nápoly és Berlin közt szintúgy kétségtelen fönnáll.” (403.) A nagypapa ezt a cáfolatot is megsemmisítő, érvénytelenítő fentebb idézett későbbi mondatai – „Manapság ... stb.” – arra világítanak rá, hogy nem is a nagypapa „elvi” antiszemizmusa (volt) a fő baj, hanem az, hogy sem ő, az ország miniszterelnöke, sem az országot birtokló osztálya a kommunista kommun kellős közepén nem látta, hogy milyen is valójában a 20. század, s nem látta (előre), ami pedig nemzetvezetői mivoltából úgyszólván munkaköri kötelessége (lett volna), hogy az ésszerű általánosítást („porosz, olasz”) a 20. század elviből kinövő gyakorlati antiszemizmusa a zsidók esetében a „nem-ember, tehát kiirtandó” ésszerűtlenségévé túlozza el. Tehát az a nem éppen szívderítő az ügyben, hogy nemzetem vezetői nem voltak 20. századiak (ennek gazdag történelmi szakirodalma van), hanem látták, milyen gyakorlat következik az elvekből, s ennek következtében vezették oda a nemzetet, ahova. (S ebből – számomra – a nyelv- és történelemfilozófiai „tanuláság”: ha az „alapvető differenciák” leírására a kollektív nevek, az „olasz” és a „porosz” alkalmatlanok, mert úgy látszik, emberi természetünk vagy mi miatt hajlamosak vagyunk a „más = nem-olasz, illetve nem-porosz” helyébe a „más = nem-ember”-t csempészni, akkor – Karinthy maximájának megfelelően – a kliséktől vissza kell térnünk az egyedi nevekre, s Nápoly és Berlin különbségében Nápoly és Berlin különbségét látni – amelyben azután helyet kaphat az is, hogy az egyik olasz, a másik meg porosz.)

18. A könyv fantasztikus alapkérdése ez, mellyel a szerző és szövege folyamatosan, hihetetlen ravaszsággal és ügyességgel, kimeríthetetlen újtó kedvvel, macska-egér játékot játszik, s nemigen árulja el, mikor ki a macska, s ki az egér. Mert azt persze elhihetjük, ha akarjuk, hogy a család itteni, regénybeli tagjai „a valóságban nem élnek, és nem is éltek soha”, de a kérdés nem fogja hagyni magát, s továbbra is felüti majd a fejét: ha ők nem éltek is a valóságban, „valóság”, az azért volt? Történelem, épp ilyen vagy olyan magyar történelem, az volt? Történelmi szerepek, most függetlenül a család tagjaitól, voltak? S ha ezek voltak, akkor mi a viszony közöttük s az itt fiktív, bár maguknak itt is időnként túl sok történelmileg konkrét asszociációt ébresztő s felmutató családtag-figurák között? MI

A *Harmonia caelestis* húgával valami azonban nem stimmel: miután 1956 végén vagy 1957 elején meghal (mikoris az apa éppen útkaparó) egy, a hatvanas, vagy hetvenes, vagy nyolcvanas években zajló jelenetben (mindenesetre akkor, amikor az apa már fordítóvá konszolidálódott) hirtelen feltámad (703.). Az olvasó gyanakodni kezd: mit keres itt ez az idegen (szöveg)test? És akkor rájön, hogy az író azért halatta meg a kislányt, hogy halálával megindokolja mindazt – az apa félig-meddig alkoholistává, feleségét verő és csaló kurvázóvá válását, azokat a szörnyű jeleneteket, melyek során a részeg édesapa az éjszaka kellős közepén trágár, illetve hazafias dalok éneklésére kényszeríti az édesanyját és kisgyermekét –, ami az Esterházy-nemzetség végső lepusztulását akarná jelezni, de amit az olvasó (én) addig is idegen testnek érzekelt a szövegben –, s természetesen nem azért, mert nem felel meg valamiféle valóságnak (fogalmam sincs róla, és „legfeljebb pletykaszinten érdekel”, iszákos volt-e Esterházy Mátyás vagy sem), hanem azért, mert a leírás nem stimmel, „nem tudja a súlyát tartani”, nem illik a regény máraisan realistára épített addigi világába: grand guignolosan túlszpilázott: sok. (És ennek fényében tényleg csak mellékes, hogy az egész motívumkincs: az ikrek, a hűg halála, a lumpen-apa Esterházy Mátyásba oltott figurája valóban idegen test: az ír nyomornegyedből származó Frank McCourt dokumentarista önéletrajzi regényéből, az *Angyal a lépcsőből* lett – egy kis *Régimódi történet*tel fűszerezve – adaptálva.)

S a „leírás” e döccenetei gerjesztik az olvasó további kérdéseit: a két világháború közötti ír lumpen alakjának mozaikdarabja rátolható-e egy elszegényedett gróf figurájára a Kádár-rendszerben? Minden élet minden életre kicserélhető?¹⁹ A személyiségnek nincs folytonossága? S tovább: létezhet az, amit az elbeszélő mond édesapjáról: „Ahogy az országnak, neki sem maradt más, csak a jelen, (...) és ha belepillantott a mindent fölzábló jelen tükrébe, akkor ez a tükör csupán egy negyvenforma férfit mutatott, egy született valakit, aki nincs sehol, nem ért el sehová, nincs, vagy van, de minek” (695.)? Mi az, hogy „született valaki”? S mi az, hogy „a történelem folytonosan kitúrta a saját életéből” (395.)? Hát az ember (kizárólag csak) beleszületik saját életébe, nem pedig (legalább részben) maga alakítja azt ki? Körülményeink foglyai vagyunk? Bábu, szélkakas? Az ember bőre, amiből végül kibújik – csupán csak kutyabőr? A hely, ahol vagyunk, mindenestül meghatároz? Egy szabadságától villámgyors egymásutánban kétszer megfosztott (német-szovjet) országban nem lehet senki boldog? Nincs az életnek valamiféle – mondjuk stendhali vagy, „Eckermannkám”, goethei értelemben – önértéke, (ahogy a *Termelési regény* az „örök emberi” ifjúság, az ifjúság regénye volt)? S nem olcsó módja-e az általános emberivé tágításnak egy akármilyen ír munkanélküli képbe hozása? Létezhet az, hogy egy fordítónak nincs köze a szavakhoz, amelyeket fordít? (Magam, aki úgy küzdöttem fel magam – honnan? – fordítóvá, azt válaszolnám gyakorlatilag, hogy nem, nem létezhet. A „konkrét esetről” pedig elmondanék egy anekdotát, de mivel az méltatlan egy főszöveghez, lemegyek lábujgyeztembe.)*

De nem pusztán arról van-e szó, hogy a *Harmonia caelestis* nem annyira – vagy nem csupán – egy ember, mint inkább egy társadalmi osztály útját írta le a „mindentől a semmiig”, s az olvasó – én – összes bizonytalansága, berzenkedése, hátrahőkölése a kétféle nézőpont, a retrográd és a retrospektív szándékos vagy öntudatlan egymásba csúsztatá-

19. Különös, s Esterházy más műveire is mélyen jellemző kettősség ez: miközben a szöveg állandóan, nyíltan is, rejtetten is, utal egy határozott, szilárd központtal és erőteljes etikai vonzással rendelkező értékrendre, az idézetek technikája, a folyamatos ironikus egymásra vetítés stb. ennek az értékrendnek a relativitását is képviselik. E könyv két része, a sokoldalú szembeállítás, a narratológiai-technikai másság révén, szinte kihívóan játszik el, hogy ismét a címre utaljak, a *harmonia* lehetőségével és lehetetlenségével, s némi frivol derűvel kínálja fel az olvasónak a hármas lehetőséget: ha akarja, a központi értékrend stabilitását találja fel itt, ha akarja, ennek relativizálását, ám ha akarja, élvezheti annak művészi-bűvészi játékát is, hogy ezek így egyszerre is be-mutathatók s egymásra vetíthetők. MI

* Tehát: történet a fordított szavak értelméről. 1969-ben Kenedi János barátom, akkor a „Budapester Rundschau” szerkesztője odaadta fordításra egyik könyvismertetésem Esterházy Mátyásnak, akiről azt mondta: „állati rendes ember” (úgyhogy nem is nagyon lepődtem meg, amikor tíz évvel később azt olvastam róla („édesapámról”), hogy „négy lábon járó szótár”). A recenzió a szocialista irodalmat, közéletből a „Kassai Munkás” című húszas évekbeli újságot taglalta, s lehet képzelni, mennyi köze lehetett szavaihoz a fordítónak. Mégis, visszatüzent Kenedivel valami biztatásfélét. (Legalábbis Kenedi azt mondta...)

sából, „édesapám” és a magyar arisztokrácia halálának egymás helyére csúsztatásából fakad? A „minden” ugyanis mást jelent szociológiailag (bocsánat!), mint „emberileg”. Szociológiailag adott esetben jelentheti az egész országot, vagy legalábbis jókora darabját, amelyet egy osztály elveszíthet, s akkor semmivé válik.²⁰ „Emberileg”, az egyén számára azonban ez a minden nem létezik, csak a születéskor kapott semmi van, az a „talált tárgy”, amelyet élete során az ember tisztogat valamivé, – szerencsés esetben – a boldogság mindenévé, (s e valamibe – szerencsés esetben – azután beletartozhat az a másik, szociológiai minden is – nem az ország, mert abból egyrészt török, német, szovjet állandóan kitúrja, másrészt meg sok is lenne egyetlen embernek (hacsak nem diktátor hajlamú), hanem az egyéni otthonokból álló közös haza, amelyet „a családi hagyományoknak megfelelően, a szívében őrzött” – 99.) Az egyéni élet mindene vagy legalábbis valamije csak a halállal, tehát az utólagos szemlélő számára tűnik a semmibe.

S tovább, vagy még mindig ugyanígy: nem olvasható a *Harmonia caelestis* az *Ebéd a kastélyban*, (Nádas Péter másra használt kifejezésével) „a jogrend gyűlöletének eme dala” ellenregényeként? Vagy csak az olvasó – én – érzékenykedik túlzottan, aki má már nem annyira megértő bizonyos entitások – grófok, egyházak, Hamvas Béla stb. stb. – elszabadulása láttán, mint volt húsz évvel ezelőtt? De azért megfordult a fejemben: Illyésnél a „minden” elzabálásának, itt megszerzésének jogi alapjai tisztázatlanok. S ugyancsak eszembe jutott egy másik „eljárás mód”, azé a Danilo Kišé, aki olyan figurákat szándékozott elénk állítani, „akiket a történelem sodra elragadott, de akik továbbra is magukon akarják viselni egyéniségük világos jegyét és bélyegét” (*Anatómialecke*), s akinek plebejus²¹ elbeszélője, jóváteendő az emberi igazságtalanságot, s megvalósítva legalább a holtak egyenlőségét, csak olyanokat vett be a „mindent” tartalmazó *Holtak enciklopédiájába*, akik nem voltak híres emberek, akiknek neve nem szerepelt egyetlen más enciklopédiában sem.²²

A *Harmonia caelestis*ben egymásba csúszik a kétféle, az emberi és a társadalmi „nézet, tekintet”. Az apa (persze igaz, a regénybeli apa, akit dicséretes „realista” hűséggel ugyancsak az író írt bele a regénybe) nem érzekelte lecsúszásnak az életét, ő mintha nem sajnálta volna önmagát („több évszázad átlagában kézzelfoghatóan is rendben van, már ami az ő személyét illeti, ez a minden-semmi ügy” – 196.; „Apám soha nem nézte, milyen lehetett volna az élete, mi helyett van a mostani; van, ami van.” – 545.; „Mindig szerettem azt csinálni, ami jólesett, vagy ha nem lehetett, szerettem, ha jólesik, amit csinálok.” – 589.) Az író ugyan kijelenti, hogy „nem a maga, sokkal inkább édesapám családjá történetét írta, ha nem is meg” (331.), s valóban, a regényben a halálhír vételének jelenetén kívül csak egy-egy véletlenszerű passzus, szó utal a regény írásának az időpontjára (például: „aztán hogy a német után bejön az orosz, arra nem is mertek gondolni; arra meg, hogy az orosz után nem jön be senki, mégis majdnem olyan, mintha itt volna valaki, no, arra végképp nem” – 21.), mégis, az ő semmit – vagyis az apja halálát, csak az apja halálát, s ezen kívül mást, még a saját felnőtt helyzetét sem – érzékelő nézőpontja is benne van a regényben: a déd-

20. E téren a regény egyik legnagyobb hiányossága és legnagyobb erőnye összecsúszik: Esterházy ugyanis, szerencsére, nem a magyar arisztokrácia regényét írta meg (hisz ha azt írta volna meg, komolyan feltehető lett volna egy olyan nem jogtalanul szociológizáló kérdés: nem kellett volna az arisztokráciát mégis valahogy az ország teljes társadalmi viszonyrendszerében, valamilyen szempont alapján, elhelyezni és minősíteni?), hanem csak némely sajátosan összefonódott sorsok (épp itt: arisztokraták, fénykorukban vagy elnyomatásukban) különös, harmóniára vágyó, harmóniát nem leelő összefonódását vagy össze nem fonódását példázza, a rend, a rendtelenség, a rendezettség és a rosszul rendezettség keretei között. E sorsoknak épp így szemlél és bemutatott halmaza és játéka természetesen sokkal többet nyújt ma, mint bármiféle történeti-szociológiai jellegű híradás egy arisztokratikusan távoli világról. **MI**

21. A könyvet olvasva nem szeretnék nép lenni, hát még alföldi, az ottani parasztszidókról nem is szólva. Itt-ott felcsillan némi főúri öngúny („már vagy éppen megparasztgyerek voltam, aki már lerázta vagy éppen lerázta az évszázados feudális jármót” (581.), „az ember mindig a Lichtensteinek kereszttől rokon” (398.), s a nagypapa is kifiguráztatik mint megrögzött kolhoz hívdő, jellemzőbb azonban a pórnép lenésével elegy édesbús visszatekintés azokra az időkre, amikor az Esterházyak oly sok szépet és jót tettek alattvalóikkal és egyetlen nemzetükért. A kurucért meg a labancért (lefordíthatatlan szójáték). **KJM**

22. Mitől érzem (érezzük?) a szerző enciklopédikus igényű szövegét idézettömbnek, hatalmas kollázsnek? Miért idéztemozaik-lapocskákból van összerakva? Ki fog kit? A sok olvasmány, a betegesen pontos memória nyilván fogva tartja a szerzőt, de mintha ő is belekapaszkodna abba, amit már olvasott, illetve hallott. Csak amit már kimondtak, az a hiteles, az igazi, a létező és létezhető – no nem a szavak, hanem a szókapcsolatok, fordulatok szintjén. A szerző azt játssza, hogy csak előre gyártott elemekből lehet egyedi palotát építeni. Ami nem vendégszöveg, hitesse el magáról, hogy az, mint a számozott mondatok elseje, vagy mutassa meg, melyik fordulatból lett átalakítva. De a legbiztosabb, ha valóban vendég az a szöveg. Továbbá nem kell irodalmira alakítani, szerepeljen úgy, mint eredetiben, főleg ha beszélt nyelvi megnyilvánulás kerül sorra. És még ez sem elég. A mozaiklap illeszkedik a szövegbe, de egyidejűleg ironikusan mutasson önmagára is: tessék, errefele így szokás írni/beszélni. Van, aki így teremt. „Ebben az volt a varia”, „az ópusztaszeri gálaműsor a hatos lottóval”, „te Irén, biztat-

gatta magát, te fogalmazd te ezt újra”, „csókolózásnál kevesebb, férfias csóknál jelentősen több”, „Szolgálom az anyanyelvet, de nem vagyok többé szolidáris a társadalommal”, „a második félidő közepéig rúgott egy hármast, akkor lecseréltette magát” – és így tovább, egy (több) egész könyvön át.

Jelenjen meg az írásban minden elképzelhető regiszter. Trágárság, napihír, sporttudósítás, vicc, kollokvialis fordulat, trágárság, archaizmus, időjárás-jelentés, mítosz, iskolai argó, közlöny ízü hivatalos szöveg, pártzsargon, nekrológ – és így tovább. Ő holnapig tudná folytatni, részemről okosabb, ha az ésfgytovábbal úgy tesz, mintha én is sokáig bírnám.

Ez a gazdagság zavarba ejt, ámulatra készít, nyilván nem ellentétben a szerző szándékával. Aki tud varázsolni, varázsoljon kedvére. De bevallom, a burjánzástól olykor nem érzem a szöveg irányát. **BA**

23. Ne tessék meglepődni, a szerző nem köntörfalaz. „El vagyok mosódva” – avat be önmagába a 283. oldalon. Még az is lehet (de jó neki!), hogy hamarost megfogadja fogorvosa tanácsát: „ha majd kell, nyugodtan dőlj rá a katolicizmusodra.” (562.) KJM

24. Hogy kell ezt érteni: egyszeriben kikérdez a szövegből? A többi mondat nem az olvasóhoz szól, nem kell válaszolni rá? (Persze nem úgy, mint vizsgázó diáknak a tanári kar éles elméjű kérdéseire. Azaz hogy formálisan egyáltalán nem kell semmit sem válaszolnia. Se szavakkal, se szóval. Ahogyan formálisan a szövegben soha senki nem is kérdez tőle semmit. Még akkor sem tőle kérdeznek, ha az olvasóból is szövegalak lesz, hőssé válik, és ezt a szövegalakot a szerző – ugyancsak szövegalak – kérdésekkel üldözi, gyötri, ostromozza. Mert mindez a szövegen belül zajlik, ahol minden lehetséges. Az „empirikus olvasó” – az „immanens olvasótól” eltérően – azonban nem a szövegen belül van, hanem a szöveg határán csúszkál.) SzÁ

25. És nyelven. Van, aki nyelven is lett ütte. BA

apa és a nagypapa idézőjeles vallomása után az apa vallomása hiányzik, mert az apát a fiú *vallja meg* – ha mégoly tökéletlenül is („Rémlík, törté apám hosszan és mindhiába a fejét, hogy a legszentebb dolog mégis az, amire nem emlékezünk.” 9. és 329., és „Édesapám fia nem akar írni édesapámról. (...) És nemcsak nem akar, nem is tud. Visszakoznak a szavak. Vagy az, ami édesapám mint édesapám, az bújik ki a szavak hatóköréből; megfoghatatlan.” – 331.) A *Harmonia caelestis* ez az írói szólam teszi számomra a kilencvenes évek életérzésének (a világ gazdátlanul, szülői felügyelet nélkül maradt) összefoglalásává – és előtte való „gyermekien öntudatlan” behódolássá (aminek a felnőttéssé tévedhetetlen, tudatos Esterházy-publicisztikában nyoma sincs). Az első rész posztmodernül gyermeki játékoságát a második rész posztmodernül gyermeki árvasága, világtalansága teszi teljessé – és némileg hatástalannítja.

A *Termelési regény* montesquieu-sen azt sugallta, hogy „szükségképpen vagyok ember és csak véletlenül” – nini! – gróf. Biblikus utolsó szavai (mindegy, hogy egy futballedző szájából hangzottak el, s az első edzés időpontjára vonatkoztak) a jövő üdvösségét ígérték: „Legyetek ott.” A *Harmonia caelestis*ben maradt a kérdőjelek bizonytalansága²³ – s afelől is, hogy az írás, az emlékezés képes-e segítője, segédigéje lenni a (gyászoló) szívnek: „Amikor azután egyszer csak nem volt sehol (...), vagyis amikor jó esély kínálkozott végre a beszélgetésre, akkor meg nem lehetett ráismerni. Nem apám; úgy meg minek, ha lehetne is. Mert miről, ugye; ki.”, s erre rímelve: „Beszélni nem bírt, mert (...) bazmeg, semmije nem volt. Akkor meg miről van szó. Inkább ne is beszéljünk róla.” – 69., 342.) S ami mindebből következik: „(Egyetlenegy lényeges kérdés van: meg tud-e az ember bárkit is szeretni itt a földön, élete során? Meg tudja-e szeretni a szüleit, gyerekeit, feleségét, a szomszédját, barátait? Régi tanárát?)” (286.)²⁴

Ami nem tűnt el, az a wittgensteini remény („Az tud beszélni, aki reménykedni tud, s viszont.”), annak talán legfeljebb kicsit lassúbb, 2. tételes változata, az „idegen test” megjelenése után is a „füttyölök rá, visszaültem, folytattam a mondatot” (329.) gesztusa. S az olvasó, aki szeretne még mindig az emblematis *Termelési regény* hívszavára felelni, s aki nem akarja beadni derekát a kornak (lehet, hogy egyszerűen csak bután-érzelmesen csökött), visszabeszél – mert erősen meg lett szólítva, mert akárhogy is, de szíven lett ütte.²⁵